

СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОВА ПИСЬМЕННИК ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТА КОНЦЕПТУ

Якименко О. О. Семантико-прагматичні особливості слова *письменник* як репрезентанта концепту.

У статті розглянуто функціонування слова *письменник* як репрезентанта концепту АВТОР на матеріалі інтерв'ю, присвячених темі літератури. Проаналізовано його сполучуваність, відтінки значення, експресивне й оцінне навантаження. Наголошено на вербалізації загальноприйнятих та індивідуальних уявлень про письменника.

Ключові слова: концепт, структура концепту, оцінка, категоризація, стереотип.

Якименко Е. А. Семантико-прагматические особенности слова *письменник* как репрезентанта концепта.

В статье рассматривается функционирование слова *письменник* в украинском языке как репрезентанта концепта АВТОР на материале интервью, посвященных теме литературы. Проанализированы его сочетаемость, оттенки значения, экспрессивная и оценочная нагрузка. Акцентируется вербализация общепринятых и индивидуальных представлений о писателе.

Ключові слова: концепт, структура концепта, оценка, категоризація, стереотип.

Yakymenko O. O. Semantic and pragmatic features of the word *pys'mennyk (writer)* as a representative of a concept.

The article is devoted to functioning of the word *pys'mennyk (writer)* as a representative of the concept AUTHOR. Interviews about literature are used as material for research. Ability for combining, shades of meaning, expressive and evaluative load of the word are analyzed. Verbalization of common and individual ideas about writer is accented.

Key words: concept, structure of concept, evaluation, categorization, stereotype.

Художня література твориться за допомогою слова. Але, крім того, як і будь-яка частина життя, вона стає об'єктом осмислення у свідомості людини – творця і читача. І це осмислення відбувається також за допомогою слова в поєднанні з думкою. І якщо художні тексти постійно перебувають у сфері уваги лінгвістів, то обговорення їх, як і всього процесу літературної творчості та прилеглих до нього суспільних процесів, становить цікавий із лінгвістичного погляду й мало досліджений мовний матеріал. Одним із основних у концептосфері ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА є концепт АВТОР.

У структурі концепту дослідники виділяють ядро і периферію. Виокремлюють також приядерну зону концепту, тобто більш актуальні асоціації, наближені до ядра. В. А. Маслова дає таке визначення ядра й периферії концепту: «Ядро – це словникові значення тієї чи іншої лексеми. <...> А периферія – суб'єктивний досвід, різні прагматичні складники ядерної лексеми, конотації й асоціації» [4, с. 65]. Однак ядро концепту не обов'язково відповідає одній лексемі, це його центр у свідомості: «Ментальний простір концепту зосереджується навколо якоїсь «сильної» (ціннісно акцентованої) точки свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори. Найбільш актуальні асоціації становлять для носіїв мови ядро концепту, менш актуальні – периферію» [6, с. 50].

Хоч концепти вербалізуються за допомогою мовних знаків, концепт не тотожний значенню слова і може потребувати багатьох слів, що можна відзначити й на прикладі концепту АВТОР. В. І. Карасик виділяє види взаємозв'язку слів і концептів: 1) у мові є слово, що відповідає певному концепту, «основний, хоч і не єдиний спосіб актуалізації того чи іншого концепту»; 2) слово, яке є в мові, лише частково відповідає концепту; 3) існує концепт, але немає його однослівної репрезентації; 4) існує слово, за яким немає концепту [3, с. 108]. За словами М. М. Болдирева, «мовні засоби своїми значеннями передають лише частину концепту, що підтверджується існуванням численних синонімів, різних дефініцій, визначень і текстових описів одного й того самого концепту» [1, с. 26].

Слово *письменник* є одним із репрезентантів концепту АВТОР поруч із такими словами, як *автор*, *поет*, *літератор* та ін. Слово *автор* позначає загалом людину, що створила певний твір, у той час як *письменник* у свідомості мовців – зазвичай людина, для якої писання становить професію. Таке й визначення слова у тлумачному словнику: *письменник* – це «той, хто пише художні твори; особа, для якої літературна діяльність є професією» [2, с. 944]. Слово *літератор* у тлумачному словнику подається як абсолютний синонім слова *письменник*, але воно рідше вживане й позначене певним відтінком книжності. Слово *поет* має очевидну семантичну відмінність, адже називає автора поетичних творів.

Слово *письменник* уже ставало об'єктом лінгвістичного аналізу з історичного погляду. О. Г. Муромцева у статті «З історії слова *письменник*» простежила шлях цього слова від його появи в писемних україномовних джерелах до остаточного утвердження в українській літературній мові: «Слово *письменник* з'явилося на сторінках першої української газети «Зоря Галицька» (1848). Цілком можливо, що виникло воно раніше, існувало в усному мовленні, а потім потрапило і в писемну мову. Паралельно до слова *письменник* у ранній західноукраїнській пресі уживалося і слово *літерат* (запозичення з німецької через посередництво польської), пізніше поширюється форма *літератор*. На території Східної України для позначення грамотної людини, книжника, а також і того, хто

пише художні твори, тобто письменника, у першій половині ХІХ ст. уживалося слово *письмак*» [5, с. 75–76]. Пізніше останнє слово набуло негативного відтінку, що зберігається й на сучасному етапі. Поруч зі словом *письменник* у ХІХ ст. функціонували також *писатель*, *письменець*, *письмовець*. У статті наведено цитату, у якій Леся Українка називає *письмовцем* прозаїка на відміну від поета. «Слово *письменник*, хоч і було відоме раніше, активізувалося у вживанні на всій території України лише в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Паралельно з ним продовжували уживатися і слова *літерат*, *літератор* з цим самим значенням. <...> У цей же період поширюється і слово *белетрист*» [5, с. 77]. За словами дослідниці, «причину остаточної перемоги варіанта *письменник* у значенні «той, хто пише художні твори» слід вбачати <...> в активізації словотвірного ряду з суфіксом *-ик/-ник* на позначення особи від основ відносних прикметників, що відбувалася у згаданий період» [5, с. 78].

Образ автора віддавна цікавить учених у галузі філософії, літературознавства. Із погляду психолінгвістики його досліджує Ю. О. Сорокін. Дослідник на основі анкетування студентів розглядає співвідношення уявлень про зовнішність і особисті якості автора та сприйняття його творів читачами. За його словами, «до структури ментального образу тексту входить (як мікроструктура) ментальний портрет автора цього тексту» [7, с. 5].

Хоч науковці приділяють значну увагу образу автора та його ролі у сприйнятті тексту, потребує вивчення відповідний концепт і засоби, що вживаються для його відтворення в мовленні. Мета статті – дослідити вживання слова *письменник* як репрезентанта концепту АВТОР на різних його рівнях.

У дослідженні ми використали інтерв'ю з письменниками, розміщені в інтернет-версіях газет «Друг читача» (vsiknygy.net.ua), «Високий Замок» (www.wz.lviv.ua), на сайтах електронних видань «ЛітАкцент» (litakcent.com), zakid.net. Використані були й інтерв'ю з іншими діячами культури на літературні теми.

Поняття, співвідносне зі словом *письменник*, мовці зазвичай відмежовують від понять, названих його синонімами: «*На мою думку, залежно від професійного досвіду людини її можна назвати письменником, літератором або просто автором тексту*» (Н. Сняданко). У більшості інтерв'ю бачимо спроби дати визначення слову *письменник*, що дозволяє окреслити функціонування цієї лексеми у ядрі досліджуваного концепту. Такі визначення побудовані за моделями «*письменник – це...*», «*письменник – це не...*»: «*Письменники – люди, які часто роблять собі погано, аби взяти в руку перо*» (Т. Малярчук); «*Не вважаю, що письменник – це той, хто виставляє оцінки*» (С. Андрухович); а також «*письменник повинен (мусить; не повинен)...*», «*письменник не може...*»: «*Письменник мусить бути трохи дитиною*» (С. Процюк);

«Парадоксальність творчості в тому, що письменник не може не писати – він повинен писати!» (Л. Кононович); *«Письменник не обов'язково мусить постійно писати»* (В. Габор); *«Письменник не може бути замкнутою системою»* (С. Андрухович); *«Письменник повинен дослухатись до того, що відбувається навколо і йти назустріч голосу люду, який його оточує»* (В. Єшкілев).

Для позначення різних аспектів діяльності в суспільстві особи, яку називають словом *письменник*, мовці досліджуваного кола нерідко використовують метафоричні назви: *«Так що письменник подеколи може бути адвокатом, священиком, хірургом, травником»* (М. Матіос); *«Ви ж не вважаєте, що письменники – це солдати, зобов'язані ходити строєм?»* (С. Андрухович); *«Письменник – слуга чи господар літератури? – Я думаю, що слуга. Слуга всього. Бути слугою значно важче і значно почесніше»* (Г. Пагутяк). Такий стилістичний засіб використовується також як заперечення належності певних ознак до семантичного поля слова *письменник*, як, наприклад, у цьому разі: *«Письменник має бути свідомим того, що він пише, але якщо в нього не задіяна підсвідомість, то це ремісник, а не письменник»* (А. Дімаров).

Хоч це слово позначає людину за її професійною належністю, мовці нерідко висловлюють негативну оцінку письменника, писання якого втратило ознаки творчості, як у наведеній вище опозиції *«ремісник – письменник»*. Наприклад, таке твердження має на увазі, очевидно, певну самокритику: *«Вважаю, що я не геніальна письменниця, але дуже добре володію ремеслом»* (М. Гримич). У таких прикладах слово *ремесло* позначає «працю без натхнення», а часом у подібному контексті вживається і слово *професія*: *«Більшість наших письменників так і лишилися авторами першої книжки – після того, як ця книжка отримувала успіх, вони вчиняли із творчості професію й починали форсувати підсвідомість, аби вона видавала нові твори»* (Л. Кононович).

В інших випадках слово *письменник*, що вживається у значенні «професія», має іронічне забарвлення. В одному з інтерв'ю Олесь Уляненко так описує свій життєвий шлях: *«У мене було багато професій. І на шахті працював, і електриком... А зараз «працюю» письменником»*. Слово *письменник* серед інших слів на позначення професій видається дещо недоречним, випадає з ряду.

Однак трапляються й висловлювання, де існування письменництва як «не-професії» визначається, навпаки, як вада вітчизняного літературного процесу: *«Письменництво і раніше не було в нашій країні професією. А із зупинкою друкарських станків зупиняться література і будь-яка присутність письменників у публічному просторі»* (О. Забужко).

Неналежність письменництва до професій авторка визначає як рису українського суспільства. Наголошення творчого, духовного аспекту поняття можна назвати однією з характеристик українського стереотипу.

Особливістю досліджуваних інтерв'ю є виділення в окремий тип українського (нашого) письменника. Слово *письменник* із означенням *український* набуває значення «окремий тип особистості». Це означення не просто вказує на належність до країни, а додає поняттю нових ознак. «Для українських письменників, – говорить Василь Слапчук, – особливо характерна потреба сакралізації власних текстів та процесу їх творення, аби в обивателя не склалося враження, що письменник – звичайний канцелярський працівник, який протирає лікті, мережачи щось нерозбірливе на папері; письменник бажає видаватися якщо не пророком, то хоча б характерником, волхвом, алхіміком».

В опозиції до поняття *український письменник* – поняття з означеннями *світовий, європейський, західний*. Світовий, європейський чи західний письменник – це зразок, ідеал, якого повинен досягти письменник український: «Хто з українських письменників, на твою думку, може здобути європейське визнання? – Я думаю, цей процес почнеться із Жадана, Забужко, Андруховича. Мені видається, що це люди європейського рівня. Кілька років – і ми будемо їх сприймати як світових письменників, а не українських» (Л. Дереш).

Поняття *український письменник* у свідомості мовців включає також категорії, що названі складними словами, утвореними від назв історичних частин України, – *східноукраїнський, західноукраїнський*; їм, у свою чергу, протиставляється поняття *загальноукраїнський письменник*: «На твою думку, ти більше західноукраїнський чи український письменник? – <...> Якби я був тільки західноукраїнським письменником, то не було б такого інтересу читачів, вони не приходили б з книжками, які були куплені у Львові, Києві і привезені у Донецьк» (Л. Дереш). Виокремлюються й менші категорії, назви яких утворюються від назв відповідних міст, що становлять концепти для української культури: «У львівських письменників є так багато Львова, в кожному реченні, у побудові думки. Це відчувається. Львівськість присутня у всіх їх текстах настільки, що вона є певним бар'єром, щоб решта України сприймала її як щось своє. Львівська література є страшенно добра, але «відрубана». Львів тисне на львівських письменників. <...> Єдиний Дереш пише настільки космополітично, що його можуть сприйняти як загальноукраїнського письменника» (Т. Прохасько).

Мовці в інтерв'ю виділяють різні типи письменників, іноді відносячи себе до котрогось із них. Існує кілька типових означень, що сполучаються зі словом *письменник*. Перш за все як особливий клас виділяють письменників *молодих*. Означення *молодий* до слова *письменник* часто поєднується з іншим означенням *талановитий* і може передбачати, з одного боку, певну поблажливість, а з другого – висловлення поваги і надії: «Приємно, що маємо молодих і суперталановитих письменниць Таню Малярчук та Ксенію Харченко» (В. Лис). Слово *талановитий* не

несе особливого експресивного навантаження, й тому, як бачимо, у наведеному вище прикладі мовець утворює слово *суперталановитий*, прагнучи надати виразності своєму висловлюванню.

Із позитивним оцінним значенням уживаються також слова *відомий*, *справжній*, *визначний*, *геніальний*. Утім, *відомий письменник* має й інші відтінки – важливими є ще й способи досягнення письменником такого статусу: *«Відомий письменник у нас не той, хто найкраще пише, а той, хто вміє піаритися»* (В. Лис).

Слово *сучасний*, яке в більшості випадків має нейтральне або позитивне оцінне значення, у деяких контекстах набуває дещо негативних відтінків: *«От я не люблю читати романи сучасних письменників, де матюк на матюці. Бо зазвичай нецензурищина використовується як самоціль, засіб епатування. Хоча в того самого Іздрика, мого улюбленого, я теж зустрічаю лайку, але вона вживається інакше, не шокує»* (О. Герасим'юк).

Саме слово *письменник* у відповідних контекстах із чисто номінативної одиниці стає експресивною: *«Галя Пагутяк живе у Львові. Василь Кожелянко – в селі під Чернівцями. А Кость Москалець – у Ніжині. Так то ж – письменники!»* (М. Матіос); *«А якби Артем Чех втримався на рівні свого «Кині», що б то був за письменник!»* (В. Лис). У той же час в інших випадках це слово видається мовцям недостатньо експресивним, і вони шукають засобів для підсилення його позитивного оцінного значення: *«Це просто суб'єктивні версії дослідника, шанувальника, літератора, для якого Гоголь – трохи більше, ніж письменник»* (журналіст у вступі до інтерв'ю з М. Босаком); *«Вважаю, що книги подарункового формату треба робити для дуже великих людей, мегاپисьменників»* (Г. Семенчук).

Для характеристики письменника нерідко використовуються прецедентні імена – імена тих авторів, що стали знаковими для всієї культури. В українському дискурсі це перш за все Тарас Шевченко. Ім'я Тараса Шевченка через його значущість у свідомості сучасників асоціюється, зокрема, з пафосом [8, с. 504]. Тому його цілком очікувано вживають у пафосних висловах, покликаних довести, що слово *письменник* означає дещо величне: *«Ти – письменник. Ти стоїш в однім ряду із Шевченком... Будь йому рівним... І вірним»* (Г. Тарасюк). Шевченко у свідомості мовців постає також як певний зразок, яким має бути письменник: *«Потрібен новий письменник із таким великим деміургічним потенціалом, як був у Шевченка, котрий створив потужний комплекс архетипів, що потім вкладалися в сенс, форму, в пазли, формулювалася ідея»* (В. Єшкілев); *«І хай письменник там собі робить, що йому заманеться – нюхає квіти, п'є горілку чи мацає дівку – це його проблеми. Хіба мені не все одно, скількох жінок любив Шевченко?! Скільки дозволяло здоров'я. Мені важить, що це поет-націєтворець»* (М. Матіос). Таким зразком виступає й інший знаковий український письменник – Іван Франко: *«Нам потрібні письменники франківського революційного характеру»* (Д. Павличко).

Рефлексуючи над сутністю поняття, позначуваного словом *письменник*, автори створюють класифікації різних типів письменників. Типовий поділ, як і в багатьох інших сферах, – поділ на жіноче і чоловіче. При цьому може йтися про особливості творчої манери: *«Я думаю, різниця існує і в способі спостереження, у тому, як письменник сприймає світ. Жінки-письменниці – уважні до деталей, чоловіки зазвичай їх пропускають. Проте аналітичні конструкції останнім вдаються краще. Хоча, це, знову ж таки, індивідуально»* (Н. Сняданко). Чоловічі або жіночі риси можуть бути притаманними також продукту творчості певного автора незалежно від його реальної статі: *«Письменники не люблять поділяти прозу на чоловічу й жіночу... – А я поділяю, і це зовсім не значить, що жінки пишуть жіночі тексти, а чоловіки – чоловічі. Є чоловіки, які пишуть жіночі тексти, і навпаки. Агата Крісті для мене «чоловічий» письменник, в її текстах суцільне раціо. А, наприклад, Володимир Набоков чи Василь Стефаник – це жіночі письменники, тому що вони пишуть про глибокі почуття»* (Д. Яневський).

Письменників класифікують також за рівнем їхнього досвіду та професійності: *«Описувати лише те, що відбувається з тобою в реальному житті, – дуже нудно. Це характерно переважно для письменників-початківців. <...> Проте існує й інший спосіб написання автобіографічних творів. Тільки це вже не подієва частина життя письменника, а духовна, ніби внутрішня подорож у підсвідомість. Це вдається письменникам-професіоналам»* (Н. Сняданко).

У наведених вище висловах узуальна категоризація втілена в необразних прикладках. Типові означення та класифікації, що апелюють до загальнолюдських чи національних стереотипів, являють собою найактуальніші асоціації, які можна віднести до приядерної зони концепту. До його периферії належать індивідуальні означення й класифікації. Письменник Любо Дереш вибудовує індивідуальну класифікацію письменників за допомогою оказіональної метафори: *«Є два типи письменників: «акушери» і «конструктори». Перші дають народження чомусь новому, вони відчують, що твір «іде» через них. Письменники-конструктори ж займаються творчістю комбінаторною – збирають воєдино те, що вже було відкрите раніше»*.

Можна виділити групу висловлювань, у яких мовці ототожнюють себе з певним типом письменників і протиставляють іншому, негативному в їхньому уявленні типу. При цьому використовуються складнопідрядні речення з присубстантивно-означальними підрядними частинами: *«Я ж не той письменник, який уже видав два отакенні томи афоризмів (он у Спілці продаються)... Все, що меле, – видає»* (Є. Дудар); *«Я не з тих письменників, котрі можуть віддати свої твори в чужі руки!»* (І. Роздобудько).

Характерним для письменницьких інтерв'ю є міркування над висловами, які втілюють стереотипне уявлення про письменника.

Найтипівіші з них – «письменник має бути голодним» або «письменник має страждати». Такий вислів зазвичай виникає в розмові з ініціативи інтерв'юера, а письменник намагається так чи інакше викласти своє трактування. Найчастіше мовці прагнуть зруйнувати стереотип чи привести до певної раціональної форми і зменшити категоричність, додавши свої пояснення: *«Когось ситість може зіпсувати – доки голодний і злий, то пише, а потім наївся і заглох. Але був і граф Лев Миколайович Толстой – людина цілком благополучна! За такою логікою письменникові потрібна садиба, кілька сот душ кріпосних, щоб він сидів у холодочку і писав «Войну і мир» (Юрко Позаяк); «На ситий шлунок погано пишеться, це так. Але голодним він має бути в метафоричному сенсі – завжди відчувати свою недосконалість» (І. Роздобудько); «Ернест Хемінгвей відзначив, що письменнику заважають спиртне, жінки й марнославство. Що заважає Антону Фрідлянду? – А ще він додав, що також письменнику заважають відсутність спиртного, жінок і марнославства. Я дотримуюсь думки, що художник повинен знати і як це – бути голодним, і як це – бути ситим» (А. Фрідлянд).*

На тлі сучасного повсюдного руйнування стереотипів найбільш експресивним сприймається висловлювання, що їх, навпаки, цілковито й підкреслено підтримує: *«Насправді письменник має страждати <...>. І чим більше письменник страждає, тим ліпші в нього тексти. Тому я бажаю всім сучасним українським письменникам побільше страждати! І мучитися. Тоді літературний процес дуже гарно піде» (П. Нечитайло).*

Слово *письменник* позначає головну дійову особу літературного процесу, це один із проявів автора, творця. Через це воно стає одним із основних інструментів самопрезентації автора у спілкуванні з читачем і суспільством узагалі, а також допомагає висловити ставлення до літератури, уявлення про власну місію. Це слово постає у сполученнях із відповідними означеннями, входить у класифікації та вживається як самостійна експресивна одиниця.

Література

1. Болдырев Н. Н. Концепт и значение слова / Н. Н. Болдырев // Методологические проблемы когнитивной лингвистики / под ред. И. А. Стернина. – Воронеж : Воронежский гос. ун-т, 2001. – С. 25–36.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2007. – 1736 с.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 477 с.
4. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [учеб. пособие] / В. А. Маслова. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
5. Муромцева О. Г. З історії слова *письменник* / О. Г. Муромцева // Культура слова. – Вип. 29. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 75–78.
6. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А. М. Приходько. – Запоріжжя : Прем'єр, 2008. – 332 с.
7. Сорокин Ю. А. Ментальная реконструкция образа автора / Ю. А. Сорокин // Язык, сознание, коммуникация : сб. статей / ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. – М. : Филология, 1997. – С. 5–24.
8. Трифонов Р. А. Концептуалізація пафосу та пафосних висловів у картині світу студентів-філологів: від «Заповіту» до крутих тачок / Р. А. Трифонов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 910 : Серія : Філологія. – Вип. 60. Ч. I. – С. 501–507.

Стаття надійшла до редакції 4.11.2011 р.